

NASIREDDİN RABGUZİ'NİN "KİSASÜ'L- ENBİYÂ" ADLI ESERİ VE ONUN AZERBAJYAN TÜRKÇESİ İLE MÜNASEBETİ

Doç. Dr. Naile Hacızade*

Nasireddin Rabguzi'nin "Kıyasü'l-Enbiya" eseri temiz, güzel dili, sanatkarlık özellikleri ile X-XIY asırlarda yaranmış Türk dilli abideler içerisinde hususi bir yer tutmaktadır.

Hicri 710/ miladi 1311'de yazılmış "Kıyasü'l-Enbiya" Kuran-ı Kerimde adı geçen peygamberler hakkında geniş mazmunlu bedii bir nesir eseridir. Orta Asya'da Ribat-Oğuz denilen bölgede yaşamış, kendi kişiliği ile tanınan Kadı Nasireddin Rabguzi bu eseri İslâm dinini kabul etmiş Moğol hükümdarı Nasireddin Tokbuğadan aldığı sipariş esasında yazmağa başlamış, kendisinin kaydettiği gibi bir yıl gece-gündüz demeden çalışmış, hicri 710 / miladi 1311'de tamamlamıştır. Eserin poetik bir dille yazılması, arasıra şiire müracaatı Rabguzi'nin istidad sahibi bir şahs olmasından haber veriyorsa, Kuran-ı Kerime, onun tefsir ve tefsircilerine, hadislere müracaat müellifin din tarihine derinden beled olmasına sübuttur. Yazar Türk dilinin bütün imkânlarından istifade etmiş, dini mevzuda güzel bir bedii eser yazmayı başarmıştır. Kadı Nasireddin'in yüksek sanatkarlığı sayesinde "Kıyasü'l-Enbiya" eseri İslâm dininin Türk mühitine hitap eden esas kitaplarından" (1) birine çevrilmiş, bütün Türk dünyasında yayılmıştır.

"Kıyasü'l-Enbiya" eserinin Londra'da, Sankt-Peterburg'ta, Kazanda, Taşkent'de, Bakü'de yazma nüshaları korunup saklanmaktadır. Eserin en eski nüshaları XY-XYI asırlara aittir. Nisbeten daha eski sayılan Londra nüshasının aktarılma tarihi gösterilmese de paleografya ve dil hususiyetlerine göre XY yüzyıla ait kabul edilir. Bu nüsha K. Grönbech tarafından 1948 yılında Kopenhak kentinde yayımlanmıştır.

"Kıyasü'l-Enbiya" eserinin Azerbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademisinin El-yazmalar Enstitüsünde araştırmalar sonucu ortaya çıkarılmış nüshası abidenin dil özelliklerini koruyup-saklama bakımından çok değerlidir. 185 yapraktan oluşan bu nüshanın cildi yoktur. Yazma hicri 959/miladi 1552 yılında müstensih Mengli Hâce İbn Murad İbn Saadet Abdülhâni tarafından talik hattı ile yazılmıştır. Bakü nüshası kıssaların verilme ardıcılığına göre daha çok Londra nüshası ile benzer. "Britanya Müzesindeki Türk Yazmaları" kataloğunda eserin Londra nüshası hakkında verilen malûmat Bakü nüshası ile çoğunlukla aynıdır. Yazmada bir çok orijinal grafik orfografik hususiyetler vardır ki, bunlar Türk dilli eserlerin öğrenilmesinde, tarihi fonetik ve gramer kurallarının tekkinde mühim öneme maliktir. Yazma arap alfabesinin Türk dilindeki seçiyevi cihetleri hususile aydın nezere çarptırır. Eserin Bakü nüshasında muasırlaştırma elementleri çok azdır. Bu, nüshanı aslına yaklaştırır ve eskiliğine, tutumuna göre başka nüshalar arasında hususi mevki ayırır.

*) S.Ü. Fen - Edebiyat Fakültesi Batı Dilleri Bölümü Öğretim Üyesi

1) Dr. Saadet Çağatay, Türk Lehçeleri Örnekleri (YIII. Yüzyıldan XYIII. Yüzyıla Kadar Yazı Dili). Türk Tarih Kurumu Basımevi- Ankara, 1950, s. 131.

"Kıyasü'l-Enbiya" eserinin Sankt-Peterburg kenti kütüphanelerinde bir kaç yazma nüshası vardır. İlimler Akademisinin Doğu Bilimi Enstitüsünün Sankt-Peterburg bölümünde olan üç yazma nüshası dikkati daha çok çekmektedir. C-245 numaralı yazma aslında Londra nüshasından sonra en eski nüshalardan biri olarak değerlendirilmektedir. 172 yapraktan ibaret olan bu yazmanın müstensihî, yazım yılı ve yeri gösterilmese bile türkologlar onu XYI. asrın sonu, XYII. asrın evvelerine ait edirler. Diğer iki nüsha nisbeten daha sonralar yazılmıştır. Onlardan biri 1720 yılında müstensih Baba Şeyh İbn Zülfeli Şeyh Sabrani tarafından aktarılmıştır. Bu nüsha tetkikatlara sık-sık celb olunmasa bile ilginç cihetler çoktur ve incelenmesi gerekir. Üçüncü yazma nüshanın XIX. asırda aktarıldığı güman edilir. Fakat eski ve iyi bir nüshadan aktarılması bu yazmanın değerini artırır. Bu nüshanın orijinali belki de Londra nüshasından ve C-245 numaralı yazmadan da eskidir. Ama üzüntüyle belirtmek gerekir ki, nüsha iyi aktarılmamıştır. Yanlışlıklara, harf ve kelime unutulması hallerine burada daha çok tesadüf olunur. Kısaltarın verilmesinde bütün Sank-Peterburg nüshaları ile Bakü nüshası arasında büyük ayrıntılar vardır.

Türkolog E.R. Tenişev kendi şahsi kütüphanesinde eserin eski bir yazmasının olması ile ilgili malûmat vermiştir. O, yazmada fonetik, leksik ve gramatik cihetten olan arkaik hususiyetlere dayanarak yazmanın tarihinin daha eskilere ait olması fikrini ileri sürüyor.

"Kıyasü'l-Enbiya" eserinin Kazan'da, Taşkent'te olan yazma nüshaları XYII.-XYIII. asırdan sonralara ait olmakla çok yenileştirilmişler. Eser ilk defa N.İ. İliminski tarafında 1859 yılında, Kazan'da yayımlanmıştır. Sonra bir kaç kere yayımlanmasına rağmen ilk yayın nisbeten mükemmel sayıla bilir. Ama türkologlar dil bakımından inceleme için yayınların hiç birisini uygun bulmamışlar. Aynı zamanda eserin edisyon kritikli metninin hazırlanması türkologlar karşısında duran önemli meselelerdendir. Tenziki metnin hazırlanmasında, şüphesiz ki, her yazmanın kendi yeri vardır ve onların hepsi ayrı-ayrılıkta ciddi tetkik olunmalıdır.

Ümümtürk abidesi gibi kabul edilen "Kıyasü'l-Enbiya" eseri zengin bir kelime hazinesine maliktir. Bu kelimelerden bir kısmını Orhun-Yenisey yazıtlarında da görmekteyiz: oğuş, budun (halk), yanmak (dönmek), küfi (cariye), aymak (söylemek), kap-kazaş (akraba, kavim), yalavaç (peygamber), tildağ (sebep, neden), unamak (razı olmak), çığay (fakir) vs. Zengin lügat terkibi eseri başka eski Türk yazıtları ile yaklaştırır. "Britanya müzesindeki Türk yazmaları" katalogunda haklı olarak gösterilir: "Eser (Kıyasü'l-Enbiya) "Kutadgu bilig"den iki asır yarım sonra yazılmasına rağmen onun arkaikleşmiş lügat fondunu bazı fonetik değişikliklerle esasen koruyup-saklamıştır. Bu bakımdan "Kıyas-ı Rabguzi"yi "Kutadgu-Bilig" eserinin devamı gibi kabul etmek gerekir" (2).

M. Kaşgarlı'nın "Divanu Lügat-it Türk" eseri ile mukayeseler de hemin sonuçlara gelmek için esas verir. "Divan"daki kelimelerin çok büyük ekseriyetine "Kıyas" eserinde rastlanır. Şiir parçalarında da bazen rastladığımız benzerlik onların bir başka halk ruhundan kıdalanmış üslubünden ileri gelir. "Kıyasü'l-Enbiya"da Bedr savaşından bahsedilen hissede erkekleri savaşa cesaretlendirmek için arap kadınlarının dilinden söylenilen böyle bir şiir vardır:

*"Zöhr, Kamer sınıarımız
Kırkız, Hitay tağarımız
Yügrük kesek yıparımız
Yünci gevher tinarımız*

2) Charles Rieu. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. London, 1888, s. 271.

*SancıŖan severimiz
Koynundağı konarımız
SancıŖanlar erimiz
Budunundağı mihrimiz"*

Mahmud KaŖgarlı'nın "Divan"ında verilmiŖ savaŖ Ŗiirlerinden örnek:

*"Kemi içre oturup
İla suvın ketimiz
Uygur tapa baŖlanıp
Mınlak elin atımız*

*Ağdı kızıl bayrak
Toğdı kara toprak
YetiŖü kelip oğrak
TokıŖıp anın ketimiz".*

Her iki abidedeki bu ruh aynılığı ilk bakıŖtan dikkati ekir. "Kıvasü'l-Enbiya" eserinin XII.-XIII. asır abidesi Orta Asya "Tefsir"i ile olan yakınlığını hususi kaydetmek isterdik (3). Mevzu uygunluğu, yazıldığı yer aynılığı eserlerin dilini bir-birine çok yaklaŖtırmıŖtır.

N. Rabguzi'nin "Kıvasü'l-Enbiya" eserinin ümumtürk abideleri arasında tuttuğu yeri muayyenleŖtirirken eserde Oğuz grubu diyelekleri ile yakınlıklar olduğunun Türkolojide kabul edilmiŖ bir fikir olduğunu söylemeliyiz. Bu yakınlıkları tesadüfi saymak doğru olmaz. Eser lügat itibariyle bütün Türk Ŗiveleri için doğma olsa da, onun bilavasıta Hakanye Türkçesi ile bağlı olması inkarolunmaz bir faktördür. Fakat abidede Oğuz grubu Ŗivelerine ait elementlerin çokluğunu nasıl açıklamak olur? Eseri Türkçe anonim "Tefsir", "Kutatgu Bilig", "Atebetü'l-Hakayik", Yesevi hikmetleri ile bir daireden sayan Prof.Dr. M.F. Köprülü yazır: "Aradaki bir takım farkları, kısmen Hakanye edebi lehçesinin Moğol istilasından sonraki zaruri deđiŖikliklerine ve hatta belki de kısmen Ribat Oğuz mehelli Ŗivesine dayandırabiliriz... Ancak bu mevkiyin her nerde olursa olsun, esasen bir Oğuz merkezi olduğu isminden açıkça anlaŖılır. Bu bakımdan "Kıvasü'l-Enbiya"da eski Oğuz lehçesine ait bir takım izlere tesadüf edilmesi de uzak görülemez" (4). Ancak Doğu Türküstan'dan Harezme kadar bütün Orta Asya Türklerinin bir edebi dilden istifade etmesi fikrini savunan müellif eserlerde mehelli Ŗivelerin çok da büyük etkiye sahip olmasını kabul etmir (5). Rus türkologu A.K. Borovkov Orta Asya "Tefsir"inin kelime hazinesini tetkik ederken Harezimde Oğuz-türkmen diyelek esaslı edebi dilin geliŖtiđini, XII.-XIY. asır abidelerinde onun geniŖ yayıldığını gösterir (6). E. Nacip (7) oğuz-kıpçak, kıpçak-oğuz diyeleklerini dil faktörünün üstünlük teŖkil etmesine göre bir-birinden ayırır ve "Kıvasü'l-Enbiya"nı oğuz-kıpçak abidelerine ait edir. Eserde oğuz grubuna ait elementlerin nezere çarpacak kadar olması müellifi bu fikre getirmiŖtir. Türk Ŗiveleri arasında yalnız ağız farkları gören M.KaŖgarlı'nın oğuz kelmesi gibi gösterdiği bir çok kelimeler eserde kullanılmıŖtır.

Eser, Oğuz grubu diyeleklerinden biri olan Azerbaycan Türkçesi ile de kırılmaz tellerle bağlıdır. "Kıvasü'l-Enbiya'nın Azerbaycan diyeleği, onun dil tarih yazıtları ile

3) Borovkov A.K. Leksika sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv. İzdatelstvo Vostonoy Literaturı, Moskva, 1963.

4) Prof.Dr. M. Fuad Köprülü. Rabguzi ve "Kıvasü'l-Enbiya"sı. "Türk Edebiyatı Tarihi". İstanbul, Ötügen, 1980, s. 288.

5) Prof.Dr. M. Fuad Köprülü. Gösterilen eseri, s. 288.

6) Borovkov A.K. Leksika sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv. İzdatelstvo Vostonoy Literaturı, Moskva, 1963, s. 20.

7) Nacip E.N. Türkoyazıını pamyatnik XIV veka "Gulistan" Seyfa Sarai i ego yazık, I.c. Alma-Ata, İzdatelstvo "Nauka", 1975, s. 6.

mukayesesi çok önemli faktör ortaya çıkarır. Örneğin, "Kitabi-Dede Korkut" destanları ile mevzu cihetten hiç bir alakası olmasa bile dil bakımından olan bağlantı derhal görünür. "Dede-Korkut" destanlarında Oğuz, "Kıyasü'l-Enbiya"da Hakaniye Türkçesi özellikleri daha açık aksolunsa da abideler ümumtürk dil bazası ile, tarihi an'anelerle bir-birine çok yakındır. Bir ciheti de mutlaka kaydetmek gerekir ki, "Kıyasü'l-Enbiya" eseri Türk dilinde nesirle yazılmış ilk abidelerden biri gibi hem yazılı, hem de şifahi (sözlü) edebiyat hususiyetlerini kendinde toplamıştır. Eserin dil ve üslubünde Türk folklor an'aneleri, destancılık, masalcılık belirtileri onu "Dede Korkut"la bağlayan dahili bağlardır. Üzde olan, zahiri benzerlikleri aynı dahili, manevi yakınlığın ifadesi gibi kabul etmek gerekir.

"Kıyas" eserinde müellif her kıssası başlarken ilkönce epitetlerle hemin şahısla ilgili ümumi malûmat verir. Bu epitetler (bedii tayinler) verilme tarzına göre bir nevi "Dede Korkut" kahramanlarının tasvirine benzeyir. Ama "Kitabi-Dede Korkut" kahramanlarının bedii tayinleri daha çok onların kahramanlık hayatı ile bağlantılıdır, "Kıyasü'l-Enbiya" kahramanları daha çok Kuran-ı Kerimde adları ile ilgili olan ayetlerle takdim edilir ve bu takdim, aynı zamanda, kıssanın kısa mazmununu etkisi yaratır.

"Kıyasü'l-Enbiya"da olan şiir örnekleri de dikkati çeker. Kıssanın kahramanı bazen şiirle konuşur. Mesela:

*"Sema esneyür gör yığacın salar,
Bulut yağlayurda çiçekler güler
Bu mundak çiçeklikde bu könlüm
Bu gün senin birle bolup avınmak tiler"* (KE, 3a) (8)

Bu, Türk eposlarında olan nesirle nazımın evezlenmesi ile bağlantılıdır ki, bunu "Dede Korkut" destanlarında da görmekteyiz:

*"Berü gelgil, başım bahtı, evim tahtı.
Han babamın göyğisi.
Kadın anamın sevgisi.
Atam-anam verdiği.
Göz açuban gördüğüm,
Könlü verib sevdiğim, a Derse han."* (KDK, 38) (9)

Eserlerin her ikisinin dilini güzelleştiren, poetik bakımdan zenginleştiren paralelizmler bazen ortak olarak işlenmektedir:

Yarlıg geldi: "Sendin okımak, mendin eşitürmek" (KE, 172b)

Yigidim, üzerine yağdı geldi; oyarmak benden, savaşuban hüner göstermek senden, dedi (KDK, 91). Bu cümlelerde paralelizm karşılaştırma esasında yaratılmıştır. "Sizli-bizli", "Sağlı-sollı", "Dünli-günli" gibi deyimleri de aynı tipten hesap etmek olar. "Yüz suyu", "el-gün", "koy gütmek", "dine girmek", "yola girmek", "teñ-tuş", "kıvanmak, güvenmek", "uru turmak", "ahır-soñ", "hatun kişi" gibi ifadelerle de eserlerin her ikisinde rastlanır.

Leksik bakımdan her iki abidede olan zenginlik mukayese zamanı kendini daha açık şekilde gösterir. "Dede Korkut" destanlarında bir kısım kelimeler vardır ki, sonraki edebi dil tarihi abidelerimizde onları, çok az görüyoruz. Aynı sözlerin "Kıyasü'l-Enbiya"da işlenmesini nezere alarak onlardan bir kısmını ayrıca gözden geçirelim.

8) Kıyasü'l-Enbiya (kısa olarak KE). Azerbaycan İlimler Akademisinin Elyazmalar Enstitüsü, B-1460.

9) Kitabi-Dede Korkut (kısa olarak KDK). Tertip, transkripsiyon, sadeleştirilmiş varyant ve mukaddime F.Zeynalov ve S. Alizade. Bakı, 1988.

yumuş-elçi

Hiç ademi maña yumuş yok (KE, 97b)

Menim de elümde ne var, men dahi bir yumuş oğlanıyam,-dedi (KDK, 80). M. Kaşgarlı "yumuş" sözünü şöyle izah etmiştir: "İki ve ikiden artık şahs arasında elçilik. Bu sözden alınarak meleğe yumuşçı deyile bilir... Türkler melek ismini hiç bilmezler". (10) "Yumuş" sözünün M.Kaşgarlı yorumu her iki abidede kendini doğruldu. S. Alizade bu sözün "Oğuzname" abidesinde bir meselde ("Yumuş oğlanın eğlendiği hayırdur") şeklinde Ezraile evfimistik işare gibi işlendiğini göstermiştir (11).

arkuru-çapraz, eğri, köndelen

Çukur yarımında bir arkuru oñur bar, anıñ içinde er bar, yalıñ yatur (KE, 94a).

Oğlana kara kepenek geydirmişlerdi, kapu eşiği üzerinde arkuru yer komışlardı (KDK, 74).

Bu kelimenin menşeyi, anlamı, hangi Türk şivelerinde işlenmesi ile bağlı, Prof. Dr. A.Caferoğlu (12), Prof. Dr. K.Veliyev ve Prof. Dr. F. Celilov esaslı şekilde bahsettiğinden (13) onun üzerinde fazla durmuyoruz. Yalnız onu ilave etmek olar ki, "arkuru" kelimesinin "Kıyasü'l-Enbiya" gibi ümümtürk abidesinde de kullanılması onların fikirlerinin doğruluğunu bir daha ispatlıyor.

kalñ - başlık, çeyiz

İbrahim aydı: "Meniñ malım yok saña kalñ bersem". Sara aydı: Meniñ kalñım ol bolsun, men şeriette cümle işlerni tesem, anı kılğın" (KE, 7a).

Ol kızın üç canver kalñılığı-kaftanlığı vardı (KDK, 85),

"Kalñ" sözü M.Kaşgarlı eserinde kendi yerini bulmuş, izah olunmuştur (14). L.Z. Budagov bu sözün eski Özbek, Kırgız ve Altay dillerinde işlendiğini, Tatar'ların sözü tahrifile "kalım" şekline soktuklarını gösterir (15). "Kitabi-Dede Korkut" destanları hakkında bir çok meraklı ve orijinal eserler müellifi Prof. Dr. K. Abdullayev "Gizli Dede Korkut" eserinde aynı kelimenin işlendiği cümleye ayrıca makale hasretmiştir (16). "Dede Korkut"daki hiç bir sözü, hiç bir deyimi gözden kaçırmamaya çalışan araştırmacı ifadeyi şöyle kabul eder: "Üç canavar kalñılığında kaftan". Ve müellifin ifade ile bağlı bütün sonraki araştırmaları bu esasa kurulur. O yazır: "Selcan Hatuna sahip olmağın çetinliği-bu mücerred namaluluk üç vahşi hayvanın timsalında reallaştırılır. Belki de sonralar Yazı görüb inandı ki, gehremanın öz sevdiği gızın vüsalına çatmağı için üç vahşi heyvandan ibaret manea-üç galın gaftana-paltara benzedilen manea kifayet değıl" (17).

Araştırmacıyı yanlış fikre getirip çıkaran onun "kalın" ve "kalñ" kelimelerini ayınlıştırmasıdır. Halbuki M.Kaşgarlı "Divanü lûgat-it-Türk"ünden üzü beri bu kelimelerin her birinin tam müstakil anlama malik olması gösterilmiştir. "kalın" sözü çağdaş edebi dilimizde işlenerek kendi manasını koruyup saklamıştır. "Gelin evine, gelinin valideynlerine verilen mihr, çeyiz" anlamlarını taşıyan "kalñ" sözü ise çağdaş dilimiz

10) Divanü lûgat-it-Türk tercümesi (çeviren Besim Atalay), I.c. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 12.

11) Alizade S. Azerbaycan ve Türk Folklorunun Kadim Kaynağı. "Azerbaycan filologiyası meseleleri (III. dergi), Bakü, "İlim" neşriyatı, 1991, s. 166.

12) Caferoğlu A. Yunus Emrede arhaik unsurlar. "Türk Dili ve Edebiyatı" (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi) İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1973, s. 6-8.

13) Veliyev K., Celilov F. "Kitabi-Dede Korkud'un dilinde emeni sözleri var mı?" "Sözün Sihri", "Yazıcı" neşriyatı, Bakü, 1986, s. 150.

14) Divanü lûgat-it-Türk tercümesi (çeviren Besim Atalay), III.c. s. 371-72.

15) Budagov L.Z. Sravnitelny slovar Turetsko-Tatarskih nareçiy, S-Peterburg, 1871. II.c., s. 24-25.

16) Abdullayev K. Gizli Dede Korkut, Bakü, "Yazıcı" neşriyatı, 1991, s.125-144.

17) Abdullayev K. Aynı eser, s. 130.

için arkaikleşmiştir. Kitabı-Dede Korkut" destanlarındaki cümlede mehz "kalın" sözü işlenmiştir ki, bu da yalnız anlamca değil, arap alfabesi ile yazılış cihetten de "kalın" sözünden farklıdır. Metin içerisindeki sonraki cümle de kendinden evvelki cümledeki kelimenin anlamının açılmasına hizmet eder: "Ol kızın üç canver kalınlığı-kaftanlığı vardı. Her kim ol üç canveri basa yeñse, öldürse, kızımı ana verirem" deyü va'de eylemişdi (KDK, 85). Tekür kızının verilmesinin karşılığı mühr, çeyiz gibi mal, para değil, üç hayvanın (kağan aslan, kara buğa, kara buğra) öldürülmesini talebedir ve bu artık Selcan Hatunu Kanturalıdan ayıran üç kalın kaftan değil, kız babasının şartıdır. "Kıyasü'l-Enbiya" eserinde Sara tarafından koyulan şart da mal ve parayla bağlı olmayan "kalın"dır.

balkımak - parlamak, şafak saçmak.

Abdül-Muttalibniñ alnıdın nur balkıyu Kebe'niñ tamığa tüşdi (KE, 151 b).

Öteki kara tağın bir yanında altı başı balkar bir er gördüm (KDK, 95).

"Balkımak" fiili de bundan önce nezerden geçirdiğimiz kelimeler gibi Azerbaycan edebi dil tarihi için o kadar da işlek olmamıştır. Sözün "Dede Korkut" destanlarında kullanılması de mübahiaseli karakter taşıyor. Destan tetkikatçıların çoğunluğu (O.Ş. Gökay (18), M. Ergin (19), V.V. Bartold (20)...) ifadeyi "alın başı balkır bir er" şeklinde okumuşlar. Bütün metinleri ve abidenin yazma nüshalarını dikkatle araştıran Prof. S. Aliyarov bu ifadeye evvelki okunuşlardan tamamen farklı bir cihetten yanaşmış, onun F. Zeynalov ve S. Alizade neğrindeki gibi, "altı başı balkar bir er" şeklinde okunmasını doğru saymıştır (21). "Dede Korkut" destanlarının tarihi-coğrafi bakımdan tetkikinde bir sıra değerli araştırmalar müellifi Prof. Dr. S. Aliyarov yazır: "Yıl boyda" altıbaşı balgar bir er" dedikde Azerbaycan halkının yaranmasında iştirak eden bulgarların adı bir eponim kimi yad edilmiştir" (22). Tetkikatçının soy-kökümüzle bağlı olan mülahizeleri ilmi cihetten esaslandırılmış ve inandırıcı gibi görünse de "balkar" sözü ile bağlı biz diğer araştırmacıların fikrini doğru buluyoruz. Destanlarda yalnız bir kere kullanılmış "balkar" kelimesi Drezden nüshasında geçmiş, Vatikan nüshasında ise geçmemiştir. Drezden nüshasına göre kelimeyi hem "balkar", hem de "balkır" gibi okumak mümkündür ve bu, kelimenin anlamına hanel getirmez. Kelimenin eski Türk dili lügatlerinde olmaması meselesine gelince, söz lügatlerde sıfat fiil gibi değil, mastar gibi yer almıştır. L.Z. Budagov "Lügat"inde "balkımak" fiilinin eski özbek türkçesinde "şafaklanmak, ışık saçmak, parıldamak, yüzü gülmek" anlamlarında kırğız türkçesinde "erimek" anlamında işlendiği, aynı zamanda bu kelimedenden türemiş "balkıtmaq" (ışıklandırmak), "balın" (alev kıvılcımları) kelimelerinin mevcutluğu gösterilmiştir. (23) "Balkımak" kelimesi çağdaş Özbek (24), Türkiye Türkçesi (25), Türkmen (26) diyelerinde işlenmektedir. İlginçtir ki, kelimenin Oğuz grubuna dahil olan diyelerde işlenme sferası daha genişdir. (Türkiye Türkçesinde: balkı, balkımak, balkır; Türkmen Türkçesinde: balkıldayış, balkıldama, balkıldamak, balkıldamaklık, balkıldatmak, balkıldaşmak). Böyle olan halde "balkımak" fiilinin Oğuz abidesi "Dede Korkut"ta işlenmesi tamamen normaldir ve cümleden hasıl olan anlam da bizce daha çok aynı fiil şekli ile alâkadardır.

18) Gökay O.Ş. Dedem Korkudun kitabı. İstanbul, 1973, s. 100.

19) Ergin M. Dede Korkut Kitabı, I.c. Ankara, 1989, s. 202.

20) Kniga moego deda Korkuta. (Perevod akad. V.V. Bartolda) Moskva, 1962, s. 74.

21) Aliyarov S. "Kitabi-Dedem Korkut": el yazmaları üzerinde çalışmalar. "Azerbaycan filologiyası meseleleri" (III. dergi). Bakü, 1991, s. 136-140.

22) Aliyarov S. Aynı makale, s. 139.

23) Budagov L.Z. Sravnitelny slovar Turetsko-Tatarskih nareçiy, S-Petersburg, 1871, I.c., s. 238.

24) Uzbeksko-Russkiy slovar. Moskva, 1959, s. 52.

25) Türkçe sözlük, Ankara, 1988, s. 138.

26) Turkmensko-Russkiy slovar. Moskva, 1968, s. 70.

sevinç / sevinçi - sevinç; mükafat; şad haber için verilen müjde, muştuluk

Sevinçi özge mal atamadin buğday bereliñ tediler, hikmet ne erdi? (KE, 19b).

Eger begler keyik alsa, kulağı delük olsa Bekil sünicidir, -deyü Bekile gön-dererlerdi (KDK, 104).

S. Alizade "Kitabi-Dede Korkut"un Azərbaycan'daki son yayını için hazırladığı "Nüsha farkları ve şerhler"de bu kelimenin H.Araslı neşrinde "suncudur", M.Ergin neşrinde "sevincidir" şeklinde işlendiğini kaydederek yazır: "Sözün D-deki (Drezden nüshasındaki - H.N.) yazılışı "s" harfindan sonra ince saitleri talep edir. Lakin M.Erginin "sevinc" sözünü metne dahil etmesi mana vermir. Bizce arkaikleşmiş "sünic" sözü "süngü" sözü ile aynı kökten gelebilir (27).

"Sevinç" kelimesini çağdaş dilimizdeki anlamda alırsak, doğrudan da, kelime yerine uygun görünmez. Ama "sevinç" sözünün "şadlık" manasından başka "mükafat", "müjde", "muştuluk" manaları da vardır ki, bu anlamlar da dahilen denotativ mana ile ilgili olup "sevinmek" fiiline bağlıdır. "Kıyasü'l-Enbiya" eserinde bu anlamların her birine rast gelinir:

"**Şadlık**" anlamında -

Kazğu mendin, sevinç ma mendin bolsun (KE, 26b).

"**müjde**", "**muştuluk**" anlamında -

Sevinc sizge, kamuğınız zindandin kurtulur-siz (KE, 12b).

Yakub yalavaçğa Yusuf *sevinçisin* aytu bereyin, -dep kimerseğe sözlemedin yolğa kirdi (KE,26b).

19b yaprağından aldığımız örnekte ise kelime "Dede Korkut"tan getirdiğimiz örnekteki gibi "mükafat" anlamındadır. Demek ki, sözün doğru transkripsiyonu, M.Ergin neşrinde olduğu gibi "sevincidir" şeklinde olmalıdır ve bu mana metin içerisinde de kendini gösterir. Arkaikleşmiş "sünic" adlı kelimeye abidelerimizde rast gelmedik ve eğer bu kelime olsa bile herhalde "süngü" kelimesi ile aynı kökten olamaz, çünkü evvelki söz "nun" () harfiyle, "süngü" sözü ise "sağır nun" -ñ () harfiyle yazılır.

yazmak - yanılmak, şaşmak

Bu sağum aytur, bularda bir er ok atsa, altı yığaç yerge barur, atan nerseni yazmaz, okı taşdın, temürdin öter, kim ol? (KE, 25b).

Ol kafirñ için atub birin yarmaz okçısı olur (KDK, 70)

Bu kelime M. Ergin (28), F. Zeynalov ve S. Alizade (29) neşrinde "yarmaz", H. Araslı (30) neşrinde "yazmaz" şeklinde verilmiştir. F. Zeynalov ve S. Alizade kontekstin mazmununun "yazıp okumak" anlayışı ile bağlanmadığını esas götürerek "yazmaz" varyantını kabul etmemiştir (31). Bizce H. Araslı neşrindeki okunuş daha doğru ve metne uygundur. Eserin yazma nüshalarına gelince, söz Drezden nüshasında "yac-

27) Kitabi-Dede Korkut (tertip, transkripsiyon, sadeleştirilmiş varyant ve mukaddeme F. Zeynalov ve S. Alizade'nindir), Bakü, "Yazıçı" neşriyatı, 1988, s. 249.

28) Ergin M. Dede Korkut Kitabı, İ.c. Ankara, 1989, s. 159.

29) Kitabi-Dede Korkut (tertip, transkripsiyon, sadeleştirilmiş varyant ve mukaddeme F. Zeynalov ve S. Alizade'nindir), Bakü, 1988, s. 70.

30) Kitabi-Dede Korkut (tertip eden H. Araslı), Bakü 1962, s. 28.

31) Kitabi-Dede Korkut (tertip, F. Zeynalov ve S. Alizade) Bakü, 1988, s. 239.

maz" (D-130), Vatikan nüshasında "yazmaz" (V-72) şeklindedir. Drezden nüshasında "z" harfi üzerinde nokta koyulmamasını müstensih hatası gibi kabul etmek mümkündür ve söylemek mümkündür ki, Drezden nüshasında böyle haller istisna değildir. "Yazmak" sözünün semantikasi ise yalnız şimdi kullandığımız "yazıb-okumak" manası ile mahdudlaşmıştır. M. Kaşğarlı'nın "Divanü lügat-it-Türk" eserinde "yazmak" sözünün bir kaç manası gösterilmiştir (32): şaşmak, yanılmak; açmak; yazmak. Bunlardan ilk ikisi edebi dilimiz için arkaikleşe de bazı deyimlerin terkinde kendini koruya bilmiştir (örn.: kıl yazmak- küçük, cüz'i hata yapmak). "Yazmak" kelimesinin "Kıyasü'l-Enbiya" eserindeki ile "Dede Korkut"taki mevkii de semantik bakımdan çok uygundur. Her iki halde ok attığı hedefi yanılmayan okçulardan bahsedilir.

"Yazmak" kelimesinin "şaşmak", "yanılmak" manasından bahs ederken ister-istemez edebi dil tarihimize işlek olmuş "yazuk" sözü yada düşür (hatıra gelir). "Yazuk" sözü "suç", "günah" manasını taşıyarak doğru yoldan sapmak, yanlış söz ve hareketle bağlıdır. Bu söze de hem "Kıyasü'l-Enbiya", hem de "Dede Korkut" eserlerinde rast gelinir:

Mevla-Taala yarlığar, kim bu evge yüz evürüp beş namaz kılsa, yahud muña tevaf kılsa bu beş uluğ tağlar ağırınca yazuğı bolsa Hak-Taala yarlıkağay (KE.l6b).

Menim üçün keldünse, oğlancığım öldürmişem,

Yigit, saña yazuğı yok, döngil gerü!-dedi (KDK, 41).

Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında işlenen "yazılmak" fiili de "yazmak" fiilinin "azmak", "şaşmak" manası ile bağlıdır (33).

"Dede Korkut" destanları ile bağlı bu bir kaç örnekle yetinmek istiyoruz. "Kıyasü'l-Enbiya" ile olan mukayeseler gösterir ki, "Dede Korkut" destanları her ne kadar ciddi öğrenilse de onun araştırılmasında son nokta henüz konulmamıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti İlimler Akademisinin Elyazmalar Enstitüsünde "Kıyasü'l-Enbiya" adı altında korunan anonim (müellifi malum olmayan) eserlerin dikkatle gözden geçirilmesi sonucu belli olmuştur ki, onlardan on nüshaya kadarı Nasıreddin Rabguzi'nin "Kıyasü'l-Enbiya" eserinin Azerbaycan Türkçesi ile işlenmiş varyantlarıdır. Demek ki, eser ta geçen asırlardan Azerbaycan Türklerine tanış olmuş ve halk arasında genişçe yayılmıştır. Nüshaların sayısının çok, aktarılan yerlerinin ve zamanlarının muhtelifliğinden birdaha belli olur ki, Azerbaycan Türkü olan müstensihler Arapça, Farsça olan "Kıyasü'l-Enbiya" eserlerinden daha çok Türkçe olana üstünlük vermişler.

"Kıyasü'l-Enbiya" eserinin Azerbaycan Türkçesi ile işlenmiş nüshalarının çoğunluğu XVIII.-XIX. asırlara aittir. Çok teessüf ki, eseri Azerbaycan Türkçesine uygunlaştıran müellif veya müelliflerin adı nüshaların hiç birisinde kaydolunmamıştır. İlginçtir ki, gerçek müellifin (Nasıreddin Rabguzi'nin) adı da bu yazmaların hiç birisinde gösterilmemiştir. Buna esasen düşünmek mümkündür ki, elimizde olan nüshaların müstensihleri başka eserlerin kendisi ile tanış olmamış, ellerinde olan daha eski çeviriden istifade etmişler. Sonuçta yazarın adı zaman-zaman kalınlaşan tarih perdesi arkasında gizli kalmıştır. Bu nüshalardan bazıları mecmualarda yerleşir. Mecmualardan bir kısmı dini mevzuda (örn: "Şeraiü'l-İslam", "Kırk sual", "Sünnetname", "Feraiz", dini hadis ve risaleler vs.) olan eserlerden ibarettir ki, "Kıyasü'l-Enbiya" da onların sırasına dahil edilmiştir. Bazı mecmualarda ise eser halk hikayet ve manzumeleri içerisindedir. Demek, tematikasına göre dini eserlerden olsa da, dil akıcılığı, üslup hüsusiyetleri "Kıyasü'l-Enbiya"yı şifahi halk edebiyatına yaklaştırır. Burada bazı kıssalarda (bunu daha çok

32) Divanü lügat-it-Türk tercümesi (çeviren Besim Atalay), Ic., s. 92; IIc., s. 20; IIIc., s. 59, III, 379.

33) Rüstemov R. Azerbaycan dili dialekt ve şivelerinde fiil. Bakü, Azerbaycan İlimler Akademisi Neşriyatı, 1965, s. III.

Yusuf peygamber ve Süleyman peygamber hakkında olan kıssalara ait etmek olan) folklorla ortak olan süjetler de belli rol oynamıştır. Bu nüshaların Rabguzi eserinin çevirileri olması kuşku doğurmayan bir gerçektir. Eserin farklı yerlerinden belli parçalar seçilmiş, bu nüshalarla ciddi mukayese yapılmış ve bu sonuca gelinmiştir. Çok yönlü mukayese ve araştırmalar gösterir ki, bu nüshaları tercüme adlandırmak doğru değildir. Çünkü eserdeki umumi ardıcılık, cümle kuruluşları, kelime sırası esasen korunup saklanmış, bazı anlaşılmayan Hakaniyye Türkçesi ile olan kelimeler Azerbaycan Türkçesi ile karşılanmış, eser bir nevi azerbaycancalaştırılmıştır. Bu tamamille doğaldır. Eserin sonradan aktarılmış nüshalarında artık anlaşılmayan kelimeler Özbekler ve Tatarlar tarafından da uygun kelimelerle karşılanmıştır. "Kıyasü'l-Enbiya" eserini bir abide gibi çok yüksek kıymetlendiren Rus türkologu P.M. Melioranski sonraki nüshaları buna göre de dil bakımından, XIV. asır dili bakımından inceleme için kane-edici saymamıştır (34).

Azerbaycan Türkçesi ile işlenmiş "Kıyasü'l-Enbiya" nüshalarının hepsi aynı seviyeli değildir. Onlardan bazıları ihtisarların azlığı ve dil hüsiyetlerinin daha eski olması ile dikkati çeker. Eserin kendisinden gelen ve bu nüshalarda korunan bir sıra kelimeler Azerbaycan Türkçesi için seciyevi olmadığından daha çok merak yaratır. Kıssaların verilme ardıcılığı da nüshaların çoğunda eserde olduğu gibidir. Ama eserde olan şiir parçaları Azerbaycan Türkçesi ile olan nüshalarda korunmamıştır. Bazı nüshalar evvelden veya sondan nakisdir. Metinlerin bazıları tam olsa da, nüshanın yaprakları kopmuş ve tamir yapılarak yeniden sayfalandığı için kıssalar arasındaki ardıcılık bozulmuştur. Nüshaların bazıları bir-biri ile çok benzerdir, bazılarında ise küçük farklar görülmektedir. Azerbaycan Türkçesi ile olan "Kıyasü'l-Enbiya" nüshaları Azerbaycan'ın muhtelif bölgelerinde aktarılmıştır (yazıya alınmıştır). Burada Ağcayazı (Lacın kasabası), Sohtakele (Guba kasabası), Dahar (İsmayılı kasabası), Gutgaşın, Gahurlu, Perlü ve başka yer adlarına rast gelinir. Bu, eserin belli bir bölgede değil, bütün Azerbaycan'da tanınmasını bir daha kanıtlayır. "Kıyasü'l-Enbiya" eserinin Azerbaycan Türkçesi ile olan nüshalarının eserin kendisi ve bir-birisi ile mukayeseli tetkik olunması, tekstoloji açısından araştırılması XVIII.-XIX. asırlar Azerbaycan nesir tarihinin öğrenilmesine de yardım eder.

"Kıyasü'l-Enbiya" eserinin bilavasita Azerbaycan Türkçesi ile alakasını öğrenmek için abidenin ağızlarla da mukayese edilmesi gerekmektedir. Azerbaycan Türkçesinin ağızları kelime hazinesi açısından çok zengindir. Edebi dilimizde kullanılmayan yüzlerle eski Türk kelimeleri, deyimleri ağızlarımızda bu gün bile yaşamaktadır. "Kıyasü'l-Enbiya" eserini ağızlarımızla mukayese ederken de şu anda dilimizde aynıyle kullanılmakta olan kelimeler değil, edebi dilimiz için arkaikleşmiş, ağızlarımızda kendi yaşamını sürdüren kelimeler dikkati daha çok çeker. Azerbaycan Türkçesinin tarihi gelişmesini öğrenmekte bu kelimelerin her biri çok önemlidir.

"Kıyasü'l-Enbiya" eserinde kullanılan öyle kelimeler vardır ki, onlar dil tarihimiz boyunca çok geniş şekilde kullanılmıştır. Şimdi bu kelimeler belli bir ağızda dar çerçevede olsa bile yaşamını sürdürür. "Kıyas" eseri ile mukayesede bu kelimelerde bazı fonetik farklar görünse de anlamca hiç bir değişiklik müşahede olunmur. Örneğin, tüşdüş (uyku; Gazah, Zakatala), ün (ses; Laçın, Şamahı, Şuşa, Oğuz, İsmayılı, Şahbuz), üremek-üreşmek (artmak, çoğalmak; Ağdaş, Şamahı), kancaru-hancarı (nece, nasıl; Gazah, Tovuz, Gence, Zerdab, Balaken, Gedebey), esrük (sarhoş; Gazah), tanla-danna (sabah; Bakü) ve s. Bu tipli kelimelerin dil tarihimiz boyunca işlenmesi bir sıra araştırmaların tatikad objektü olduğundan onların üzerinde fazla durmuyoruz.

Ağızlarımızda bir kısım kelimeler vardır ki, biz onları ağız faktü olarak kabul etmekteyiz. Dil tarihi eserlerimizde az rastladığımız bu kelimelerden bazılarının "Kı-

34) Melioranskiy P. M. Skazanie o proroke Salihe. "Sbornik statey uçenikov Prof. Barona Rozena", S.-Peterburg, 1897, s. 279-308.

sasü'l-Enbiya" eserinde işlenmesi onların ümumtürk menşeli olmasını belirlemekle kökünün çok derinlerde olduğunu gösteren dil faktidir. Eymenmek (korkmak; Gazah, Marneuli, Oguz), keneşmek (danışmak; Guba, Bakü, Garabağ), yençmek (ezmek; Gence), ağmak (çıkmaq, bir tarafa, yükseğe kalkmaq; Füzuli), tañ (hayret, taaccüp; Gazah, Şemkir, Tovuz), surçmak (kaymak; Cebraýıl), yığlamak (ağlamak; Şeki, Zakatala, Gah) ve onlarla kelimeler de bu kabildendir.

Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında bir kısım kelimeler vardır ki, "Kısasü'l-Enbiya" eserinde rastlansa da, eserden farklı anlamlar taşımaktadır. Sözlerde giden muhtelif semantik değişmelerin ifadeleri farklıdır ve kendisini farklı şekilde gösterir. Bu kelimelerden bazılarını ayrılıkta gözden geçirelim.

Küsemek

Ey Şüeyb, Mevla yarlıkar, bizñ didarımızñ küseb körmez bolğan köznüñ darusı bizñ didarımız tuzur (KE, 40a).

Eserin dilinde "küsemek" kelimesi "işlemek", "dilemek" manalarını ifade eder. Şemkir bölgesinde kelime "kusemmeh" şeklinde işlenerek "arkalanmak", "umud beslemek" manasını bildirir.

Ornamak

Mükaddese yeringe tört yığaçlık yer erdi, anda oradılar (KE, 166b). "Ornamak" (yerleşmek, yerbeyer olmak) kelimesinin kökü "orun" (yer) kelimesi ile bağlıdır. "Kısas" eserinde "orun" kelimesine çok rastlanılır:

Melik İbrahimni kördi, sahib camal, ağırladı, yanında orun berdi (KE 164a).

"Ornamak" kelimesi Garabağ bölgesinde "örnemek", "örneşmek" şeklinde kullanılarak "yerleşmek", "yeni yere uygunlaşmak" manalarını ifade eder. Onu da kaydetmek gerekir ki, kelime genellikle hayvan ve kuşlarla bağlı hallerde kullanılır.

Unamak

Men ma atlanayın dese Yusuf unamadı (KE, 21a).

Eserde çok işlek olan bu fiil "razı olmak", "kabul etmek" manalarını taşıyor. M.Kaşgarlı "Lügat"inde de kelime bu manada gösterilmiştir (35). Azerbaycan Türkçesinin ağızlarında "unamak" leksemi farklı manalara sahiptir. Kelime Ali Bayramlı kasabasında "dikkat yetirmek, önem vermek", Gazah bölgesinde ise "anlamak" manasında kullanılır (36).

karrağu bolmak

Tört yüz er kamuğı karrağu boldılar, aydılar (KE, 180a).

"Kör olmak, gözleri tutulmak" manasında olan bu kelime Tovuz bölgesinde "karoy olmaq" şeklinde kullanılır (37). "Karrağu" kelimesinin "karoy" şeklini alması bu tip kelimelerde fonetik değişmeden başka bir şey değildir (örn. buzağu-buzov, bukağu, buhov ve s.). Ağızlarda ise kelime sonunda v-y karşılanması sık-sık görülmektedir.

"Kısasü'l-Enbiya" eserindeki bazı ilade ve deyimlerin halk konuşma dilinde kullanılması da ilginç faktordandır. Onlardan bazılarını gözden geçirelim:

35) Divanü lügat-it-Türk tercümesi (çeviren Besim Atalay), I.c, 215, III.c, s. 256.

36) Rüstemov R. Azerbaycan dili dialekt ve şivelerinde fiil, Azerbaycan İlimler Akademisi Neşriyatı, Bakü, 1965, s. 102.

37) Rüstemov R. Gösterilen eseri, s. 163.

Ey Yakub, sen Beşirni anası Mubeşşeredin azırıb sattıñ, men ma Yusufnu sendin adırğay-men. Kamuğ alemler bilsünler kim, *etni turnakından ayırmağú* (KE, 56b).

Eti turnağından ayırmak" iki aziz adamı bir-birinden ayırmak manasını taşıyan bedii frazji vahid gibi konuşma dilimizde işlenmektedir.

Taki *başları yastukğa teğmişte* güçleri, kuvvetleri kalmasa maña sözlegü, tövbe kılğú yarağları kalmasa, köñül birle tevbe kılsa afv kıldım, keçürdüm (KE, 124b).

"Başı yastuğa değmek" ifadesi ağır hasta olmak, ölüm yatağına düşmek manasını taşıyır ve konuşma dilimizde faal şekilde işlenir.

Kız kulğú köñlümüz bar, amma Ebu Talib *elgi yufka* turur, oğlanları telim bar (KE, 155a).

"Eli yuha", "eliyuhalık", "eli yuha olmak" ifadeleri halk konuşma dilinde fakir, fakirlik, fakir olmak manalarını taşıyarak işledilmektedir. Bu birleşmenin antonimi gibi "eli kalınmak" ifadesi de vardır ki, bu da zenginleşmek, eline para geçmek manasını bildirir.

Agiz ve şivelerimizin dikkatle ve derinden araştırılması dil tarihimizin öğrenilmesinde mühim ehemiyete maliktir. Azerbaycan Türkçesinin bütün ağız ve şivelerini tetkik edersek belki de "Kıyasü'l-Enbiya" eserindeki eski dil vahidlerinin bazen fonetik ve semantik değişikliklerle olsa bile çok büyük ekseriyetini orada görebiliriz. Bizim örnek için gösterdiğimiz kelimeler bunun çok az bir kısmını kapsıyor. Bu hal bir daha eski dil bağlılığını, dil alakalarını üze çıkarır ve "Kıyasü'l-Enbiya" eserinin kelime hazinesini Azerbaycan Türkçesi için doğmalştırır.

Yapılan araştırmalar bugünkü Türk diyeleklerinden her birinin tarihi-mukayeseli tetkikinde değerli bir kaynak olabilecek. "Kıyasü'l-Enbiya" eserinin bir ümum-türk yadigarı olarak ele alınmasının, incelenmesinin en doğru yol olduğunu bir daha ispatlıyoruz.

